

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Забезпечення прав людини у діяльності поліції»
вибіркових компонент
освітньої програми першого рівня вищої освіти
(26 Цивільна безпека 262 Правоохоронна діяльність)

за темою: Система механізмів захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні.

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023. № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023. № 5

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023. № 8

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін
факультету № 8 (протокол від 18.08.2023).

Розробники: Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін
факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент Ю.М. Перерва.

Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6
ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент Б.Г. Головка.

Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6
ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент Кисильова К.В.

Рецензенти:

1. Доцент кафедри конституційного і муніципального права юридичного
факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, к.ю.н.,
доцент Зубенко Г. В.

2. Завідувач кафедри конституційного і міжнародного права факультету № 4
Харківського національного університету внутрішніх справ, к.ю.н., доцент Гудзь
Т. І.

Навчальні питання

1. Поняття і класифікація механізмів охорони та захисту прав людини.
2. Державні механізми охорони і захисту прав людини.
3. Поняття та складові механізму захисту прав людини, проголошених Конституцією України.
4. Зміст права на правову допомогу й законодавчі акти України, що передбачають необхідність надання кожному правової допомоги.

Література

Основна:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. (із змін.) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
 2. Ведерніков Ю.А. Правоохоронна діяльність в Україні: теретико- правовий аспект: монограф. / Ю.А. Ведерніков, А.М. Кучук. К.: Знання України, 2010. 219 с.
 3. Забезпечення прав людини у правоохоронній діяльності: навч. посібник. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2018. 260 с.
 4. Чорнооченко С.І. Право на свободу та особисту недоторканість фізичних осіб в Україні: проблеми здійснення та захисту // Вісник Національного університету внутрішніх справ. 2002. №17. С. 72-77.
 5. Закон України „Про громадянство України” від 18 січня 2001 р. № 2235-III (із змін.) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>.
 6. Декларація прав національностей України від 1 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. 1991. № 53. Ст.799.
- Шемшученко Ю.С. Правоохоронна діяльність // Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. К.: Укр. енцикл., 1998. Т. 5: П-С. 2003. 736 с.

Допоміжна:

1. Борецько А. Конституційно-правовий механізм захисту прав особи: поняття та сутність / А. Борецько // Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова. Правознавство. 2019. Т. 24. Вип. 2(35). С. 58-65.
2. Гончаров В. Презумпція про права людини та презумпція конституційності нормативних актів / В. Гончаров // Право України. – 2015. – № 2. С. 175 – 185.
3. Загуменна Ю.О. Правоохоронні органи: поняття, ознаки, функції, особливості діяльності // Право і безпека. 2010. № 3. С. 145-150. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pib_2010_3_33.pdf.
4. Мартинюк Р. С. Теорія прав людини. Навч. посібник. – Острог: Видавництво Нац. університету «Острозька академія». 2019. 218 с.
5. Нелін О. Конституційний механізм захисту основних прав і свобод людини і громадянина в правовій доктрині України /О.Нелін // Юридична Україна. 2016. № 5 – 6. С. 9-14.

Текст лекції

1. Поняття і класифікація механізмів охорони та захисту прав людини.

«Механізм» - термін і технічний, і загальнонауковий. Нерідко як синонім терміну «механізм» у літературі, особливо в мові міжнародного права, використовується термін «система» («система захисту прав людини»).

Під механізмом у соціально-гуманітарних науках прийнято розуміти систему матеріальних і нематеріальних предметів, засобів, методів (способів), за допомогою яких забезпечується (приводиться в дію) певна діяльність, спрямована на досягнення поставлених соціально-значущих цілей і вирішення відповідних завдань.

Механізм держави – це система державних органів, за допомогою яких виконуються завдання та функції держави, що пронизана єдиними, законодавчо закріпленими принципами, сформована на принципі розподілу влади та володіє необхідними матеріальними доповненнями. Тому, забезпечення права на судовий захист відбувається перш за все за допомогою державного механізму, системи органів державної влади, які і складають інституційний елемент механізму забезпечення права на судовий захист.

У правовій науці не має усталеного визначення *механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина*. Термін "забезпечення" має досить широке значення, що трактується: як створювати надійні умови для здійснення чого-небудь; гарантувати щось; захищати, охороняти кого-, що-небудь від небезпеки. У зв'язку з цим у правничій літературі використовується різне його термінологічне позначення, таке як: механізм "забезпечення", "реалізації", "здійснення", "гарантування" прав і свобод людини і громадянина. Крім того, до його структури включають неоднакову кількість елементів, однак найбільш загальними з них є: "гарантування", "реалізація", "охорона", "захист" і "відновлення".

Доцільно дати коротку теоретичну характеристику загальної системи юридичного правозабезпечення, яка в тому чи іншому вигляді існує або може

існувати в державі. Ця характеристика включає розкриття змісту таких понять, як юридичний механізм забезпечення, юридичні процедури реалізації, юридичні засоби охорони і захисту прав людини.

Юридичний механізм забезпечення прав людини – це система ефективних юридичних засобів реалізації, охорони і захисту прав людини. Він складається з:

- національного законодавства;
- юридичних засобів (процедур) реалізації прав людини;
- юридичних засобів охорони прав людини;
- юридичних засобів захисту прав людини.

Розглянемо кожний з елементів юридичного механізму забезпечення прав людини докладніше.

Національне законодавство є основою юридичного механізму забезпечення. Визначаючи зміст позитивних законів держави, будучи їх соціальним джерелом, права людини, щоб перетворитися з можливості на реальність, мають бути піднесені до рангу юридичних. Тому особливого значення набувають визнання і закріплення в національному законодавстві основних прав людини відповідно до міжнародно-правових актів. Хоч Україна і допускає нині безпосереднє застосування укладених і належним чином ратифікованих нею договорів нарівні з внутрішнім законодавством, домінуюче значення останнього полягає в тому, що воно передбачає і юридичні засоби реалізації, охорони та захисту прав людини. Саме тому *національне законодавство є визначальним, головним елементом юридичного механізму забезпечення цих прав.*

Розглянемо *юридичні засоби (процедури) реалізації прав людини.*

Будь-яке право людини здійснюється у певному порядку, певній послідовності. Порядок його реалізації визначається лише самою людиною. Але реалізація більшості прав, визнаних і зафіксованих у законодавстві, потребує встановлення відповідних процедур з боку держави, оскільки без них вона взагалі неможлива. За відсутності юридичної процедури приписи законів перетворюються на декларації, обіцянки, наміри.

Юридична процедура реалізації прав людини – це встановлена в законі і

спрямована на здобуття людиною певних особистих чи соціальних цінностей послідовність і узгодженість дій уповноважених суб'єктів, а також зміст, обсяг, форми, способи, методи та строки вчинення таких дій.

Основним критерієм важливості юридичної процедури для реалізації прав людини є тип (характер) юридичного обов'язку, яким забезпечується це право. Інакше кажучи, цим критерієм є активність або пасивність зобов'язаної особи. Встановлення юридичних процедур є необхідним тоді, коли реалізація певного права (наприклад, права на освіту) залежить від виконання позитивних зобов'язань інших суб'єктів (тобто від їх обов'язку вчинити активні дії). І навпаки, там, де реалізація права залежить лише від активної поведінки зацікавленої особи, від її волі і бажання (наприклад, у разі захисту права на честь і гідність), а інші суб'єкти зобов'язані лише не вчиняти певних дій, утримуватися від них (у розглянутому прикладі – не посягати на честь і гідність), у встановленні саме юридичної процедури потреби немає.

Є два основні види юридичних процедур реалізації права:

- процедури, пов'язані з правозастосуванням (реалізація права на громадянство, на соціальне забезпечення тощо);
- процедури, не пов'язані з правозастосуванням (наприклад, порядок укладання угод, що не потребують нотаріального посвідчення).

У межах кожного із зазначених видів процедур може існувати стільки їх різновидів, скільки існує прав, але такі процедури відрізнятимуться лише конкретним змістом. Якщо, встановлюючи перший вид юридичних процедур, законодавець повинен у кожному конкретному випадку точно і детально їх визначити (адже зобов'язаною стороною тут виступає державний орган), то, встановлюючи другий вид, законодавець має прагнути до створення такої процедури, яка б надавала можливість самій особі обирати найдоцільніший для неї у конкретній життєвій ситуації варіант використання свого права. Але, так чи інакше, юридична процедура – це оптимальний засіб реалізації прав людини, здатний забезпечити максимальне задоволення її потреб.

Наступним елементом юридичного механізму забезпечення є *юридичні*

засоби охорони прав людини.

Права людини потребують не лише гарантій їх належної реалізації, а таких засобів, які б могли захистити людину від можливих посягань на її права. Тому у правовій системі держави є різноманітні юридичні засоби охорони прав людини. До них належать усі юридичні засоби, що виконують превентивну, запобіжну функцію.

Зважаючи на різноманітність правоохоронних засобів, їх можна поділити за певними критеріями на відповідні групи (види).

За онтологічним статусом у правовій системі юридичні засоби охорони прав людини розрізняються за:

- нормами права, які встановлюють:
- заборони (вказівки на неприпустимі, недозволені дії, що порушують права людини);
- завдання і компетенцію відповідних органів щодо охорони цих прав;
- конкретні заходи запобігання порушенням прав, заходи юридичної відповідальності, що застосовуються до правопорушника;
- певний процесуальний порядок здійснення превентивних державних заходів;
- діяльністю компетентних органів із застосування зазначених юридичних норм, яка має на меті запобігти можливим порушенням прав (наприклад, таку діяльність може здійснювати Конституційний Суд України, оскільки до його компетенції входить розгляд справ про конституційність прийнятих, але не введених у дію законів);
- правозастосовними актами, спрямованими на запобігання правопорушенням (окремі ухвали суду, подання, приписи прокурора тощо).

Серед різноманітних правоохоронних засобів слід виділити особливу роль юридичної відповідальності. Її застосування щодо правопорушника покликане утримати його від порушень прав людини у майбутньому (*спеціальна превенція*), а також застерегти (під загрозою державного примусу) інших суб'єктів, схильних до правопорушень, від вчинення протиправних дій (*загальна превенція*).

Нарешті, четвертим елементом юридичного механізму забезпечення є *юридичні засоби захисту прав людини*.

У разі порушення прав або виникнення перешкод на шляху їх здійснення кожна людина має право на захист. Для цього держава має створити систему відповідних юридичних засобів. Йдеться про засоби, за допомогою яких припиняються порушення прав людини, усуваються перешкоди в їх реалізації і відновлюються порушені права.

Розрізняють такі види юридичних засобів захисту прав та свобод залежно від його суб'єктів:

- 1) судові;
- 2) парламентські;
- 3) адміністративні;
- 4) контрольно-наглядові.

Основу механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина становлять правові принципи, норми (юридичні гарантії), а також умови і вимоги діяльності органів влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, громадян, які в сукупності забезпечують дотримання, реалізацію і захист прав та свобод громадян. Є думка, що це система взаємопов'язаних конституційних норм, які закріплюють основні права та свободи громадян і встановлюють гарантії їх реалізації, а також систему органів державної влади, місцевого самоврядування, інших інституцій держави, які забезпечують, охороняють і захищають основні права та свободи громадян.

З огляду на викладене, в широкому визначенні поняття, "забезпечення конституційного права людини і громадянина на судовий захист" здійснюється за допомогою двох елементів: нормативної основи (сукупність правових засобів) та інституційного, організаційного елементів (структура та діяльність відповідних органів державної влади). Нормативною основою механізму забезпечення конституційного права людини і громадянина на судовий захист є конституційні норми та конкретизуючі норми поточного законодавства, за допомогою яких здійснюється закріплення загальних, формально визначених правил поведінки, які

покликані забезпечити єдиний порядок та стабільність регулювання суспільних відносин у сфері забезпечення права людини на судовий захист шляхом створення, зміни чи відміни правових норм, визначення сфери їх дії та кола учасників. Суть нормативної основи у механізмі забезпечення права людини і громадянина на судовий захист визначається тим, що саме вона дає цьому механізму правове життя, наділяючи його відповідними юридичними формами, як джерело пізнання та орієнтування у правовому полі. Право людини і громадянина на судовий захист відноситься до громадянських прав, причому, містить в собі юридичну гарантію від свавілля як з боку окремих осіб, так і держави водночас. "Юридичними гарантіями" називають надання державою формальної (юридичної) загальнообов'язковості тим умовам, які необхідні для того, щоб кожна людина могла скористатися своїми конституційними правами і свободами та встановлюються державою в Конституції та нормах діючого законодавства. Їх метою є реальне забезпечення правовими засобами максимального здійснення, охорони та захисту конституційних прав і свобод громадян. Зокрема, статтею 55 Конституції України встановлено, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Це означає, що кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку. Суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод. Відмова суду у прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених відповідно до чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист, яке згідно зі статтею 64 Конституції України не може бути обмежене.

Інституційний елемент включає діяльність органів державної влади, яка за допомогою своїх владних повноважень забезпечує гарантування, реалізацію, охорону, захист та відновлення права людини на судовий захист.

Стосовно до прав і свобод людини, держави, колективу, громадських об'єднань та інших учасників суспільних відносин мова може йти про різні групи (видах) механізмів.

Першу групу утворюють механізми: а) забезпечують законодавче (нормативно-правове) встановлення і закріплення прав і свобод різних учасників суспільних відносин і б) забезпечують ефективний захист їх прав і свобод;

Друга група включає в себе: а) законодавчий (нормативно-правової) механізми, в тому числі міжнародно-правові, б) адміністративні механізми; в) судові механізми; г) громадські (недержавні) механізми; д) державні та недержавні правозахисні механізми.

Третя група представлена: а) механізмом конституційного контролю та захисту прав людини і б) галузевими механізмами (цивільно-правовими, кримінально-правовими, адміністративно-правовими та ін., а також механізмами, закріпленими нормами матеріальних і процесуальних галузей законодавства).

У четверту групу включаються: а) внутрішньодержавний (національний) і б) міжнародні, у т.ч. регіональні та неурядові механізми.

Нарешті, п'яту групу механізмів утворюють механізми, що діють на: а) федеральному, б) регіональному, в) муніципальному, г) локальному рівнях.

Структура всіх цих механізмів досить складна як з точки зору архітекτονіки, так і функціонування. Однак, незважаючи на всі відмінності, їх об'єднує спільна природа, призначення і єдність структури. Йдеться про основні структурних компонентах, з яких складається всякий правозахисний механізм (далі ПЗМ), до яких відносяться нормативний, інституційний та інструментальний компоненти.

Нормативний компонент являє собою сукупність ієрархічно супідрядних норм (нормативно-правових актів), в яких: а) закріплені і описані різні елементи («частини») ПЗМ; б) визначено комплекс правових засобів і способів, забезпечують ефективність дії ПЗМ і його відповідність основним правовим принципам, насамперед, принципам законності, справедливості, доцільності; в) визначено (перераховані) державні, недержавні та державно-громадські органи, організації, установи, посадові особи, а також міжнародні організації та їх офіційні представники, їх компетенція з контролю і нагляду за дотриманням вимог законності, попередження порушень законності та прийняттю передбачених законодавством заходів до її порушників.

Дані органи, організації, установи, посадові особи, що відносяться до системи органів правосуддя та охорони права, утворюють у своїй сукупності інституціональний компонент ПЗМ. Численність і різноманітність цих органів та організацій, їх специфічна ієрархічність, складність взаємозв'язків об'єктивно передбачає проведення їх класифікації за різними підставами. Серед цих підстав особливе місце займає інструментальний критерій, що передбачає їх угруповання в залежності від правових і неправових засобів і способів (заходів), що використовуються різними органами з метою забезпечення та захисту прав і свобод людини і громадянина, відновлення порушених прав, покладання тих чи інших заходів юридичної відповідальності на порушників вимог законності. Сукупність таких, насамперед, правових заходів, і розглядається в даному випадку як інструментальний компонент ПЗМ.

2. Державні механізми охорони і захисту прав людини.

Україна проголосила себе правовою державою. А однією з надзвичайно важливих рис правової держави є визнання і дія принципу верховенства права, правового порядку, який ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушеним робити те, що не передбачено законом. Сутність верховенства права втілена у принципах чесності, справедливості, прозорості та відповідальності. Ці принципи лежать в основі відносин "держава - громадянин". Тому вся діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, їх посадових осіб повинна базуватись виключно на законах. Межі повноважень органів державної влади встановлені Конституцією та законами України. На громадян покладається обов'язок підкорятись державній владі рівно настільки, наскільки її рішення, розпорядження та вимоги відповідають закону.

Визначено, що зміст поняття "забезпечення органами державної влади України конституційного права людини і громадянина на судовий захист" складає діяльність Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади, Конституційного Суду України та системи судів загальної юрисдикції, правоохоронних та контрольно-наглядових

органів нашої держави, їхніх службових і посадових осіб щодо здійснення своїх функцій із використанням наданих їм законом повноважень з метою створення оптимальних умов для найбільш повної реалізації зазначеного суб'єктивного права, а в разі порушення – його відновлення та притягнення винних до юридичної відповідальності.

З огляду на це у правовій державі для забезпечення стабільності суспільних відносин та уникнення силових методів вирішення соціальних конфліктів постійно існує необхідність у безперервному, правильному та однаковому застосуванні законів. У розробках багатьох західних дослідників принцип забезпеченості та захисту прав людини і громадянина розглядається (поряд з принципом верховенства права) як один з двох основоположних принципів правової держави. Зрозуміло, що реалізація кожного з перелічених принципів правової держави неможлива без судової влади. І якщо принцип верховенства права є своєрідною універсальною нормою, яка визначає діяльність всіх гілок державної влади (законодавчої, виконавчої та судової), то здійснення правосуддя та судовий захист прав і свобод громадян безпосередньо стосуються функціонування судової влади. Тут не можна не погодитися з тезою, яку висувають А. Гетьман та О. Толочко про виключну роль правосуддя у демократичній, правовій державі. У правовій державі необхідна наявність системи органів, які забезпечують реалізацію правосуддя, охорону прав та інтересів громадян, їх юридичну захищеність від свавілля держави або її посадових осіб. Зрозуміло, такий захист можливий виключно за тієї умови, що існує система повноважних та компетентних органів (яким властиві всі ознаки органів державної влади), які можуть виступати "арбітрами у спорах про право", що виникають як у самому суспільстві, так і в ході його взаємодії з державою. Ключовим елементом цієї системи виступають органи судової влади. У системі поділу влади якраз судам відводиться дуже важлива державна функція: вирішення юридичних конфліктів. Судові рішення, прийняті за результатами розгляду таких конфліктів, сприяють тому, щоб суспільні відносини не виходили за межі положень правових норм. Судова влада також здійснює контрольні функції щодо

дій інших гілок влади. Так, Конституційний Суд України перевіряє конституційність законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України та Кабінету Міністрів України. Закони та інші правові акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність.

Судова влада, на перший погляд, є начебто найслабкішою порівняно з іншими. Повноваження на правосуддя вона отримує не безпосередньо – від народу як єдиного джерела влади, а опосередковано – від Президента України та Уряду. Суди нечисленні у своєму розпорядженні не мають ні міліції, ні тюрем для примусу, як виконавча влада. Сила судової влади як захисника прав і свобод людини і громадянина – у законному, справедливому вирішенні юридичних конфліктів, що в суспільній свідомості створює її високий авторитет. Оскільки, Конституцією України кожному гарантується право на оскарження в суді загальної юрисдикції рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, то розглядаючи такі скарги, суди перевіряють (контролюють) дотримання законності органами державної влади та самоврядування. З точки зору громадян та юридичних осіб такий судовий контроль є захистом їх прав та інтересів. Важливою ознакою здійснюваної судами функції захисту прав людини і громадянина є те, що вони наділені всіма необхідними повноваженнями для того, щоб реалізовувати цю діяльність як у випадку порушення прав особи (адже це можуть бути не тільки фізичні, а й юридичні особи) іншими особами, так і у разі коли порушником права виступає держава, конкретні органи державної влади або посадові особи. У результаті цього функція захисту прав людини, яку ми відносимо до процесу діяльності судів загальної юрисдикції, виявляється глибинно пов'язаною з функцією забезпечення верховенства права, коли право стає домінуючим фактором як у відносинах окремих громадян, так і в життєдіяльності держави.

Як цілком справедливо відзначає Т. Француз, поняттям "захист" охоплюється не лише убезпечення прав людини від посягань з боку тих чи інших

фізичних осіб, а й з боку державної влади. Функціонування механізму захисту прав і свобод людини в Україні передбачає, що безумовному судовому оскарженню в судах загальної юрисдикції підлягають колегіальні та одноособові дії (бездіяльність) та рішення органів державної влади та місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, посадових осіб, в результаті яких порушені права і свободи громадянина чи створені перешкоди для їх реалізації. При цьому, як зазначається у ст. 16 Закону України "Про звернення громадян" від 2 жовтня 1996 р., скарга на дії чи рішення органу державної влади, органу місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, об'єднання громадян, засобів масової інформації, посадової особи подається у порядку підлеглості вищому органу або посадовій особі, але це не позбавляє громадянина права звернутися до суду відповідно до чинного законодавства. У разі ж відсутності такого органу або незгоди громадянина з прийнятим за скаргою рішенням, йому гарантується право безпосереднього звернення до суду.

Таким чином, провідну роль у механізмі забезпечення конституційного права людини і громадянина на судовий захист, все ж таки, посідає судова система, яка забезпечує доступність правосуддя для кожної особи в порядку, встановленому Конституцією України та законами.

Взаємодія судової влади з іншими гілками влади в Україні в механізмі забезпечення права кожного на судовий захист здійснюється на основі "механізму стримувань і противаг", що на практиці виглядає таким чином.

Органи законодавчої влади впливають на суди, створюючи для них нормативно-правову базу. Вона охоплює організацію судової системи і визначає порядок діяльності судів. Крім того, орган законодавчої влади (Верховна Рада України) разом із Президентом України беруть участь у формуванні судової системи. Але, будучи призначені на посаду органами законодавчої влади, судді їм не підлеглі, і зазначені органи не вправі контролювати законність вироків і інших судових рішень. В особі Рахункової палати Верховна Рада України здійснює нагляд за витратою бюджетних коштів, передбачених законом на розвиток судової системи; в особі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини

- здійснює парламентський контроль за дотриманням конституційного права кожного на судовий захист. Виконує дослідницьку, контрольну, консультативну, інформаційну, інтеграційну та виховну функції. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини високоавторитетний, незалежний, функціонально самостійний, політично нейтральний державний орган, покликаний забезпечувати реалізацію прав і свобод особи.

У свою чергу, судді Конституційного Суду України наглядають за конституційністю законів, прийнятих Верховною Радою України, що згодом можуть застосовуватися при розгляді справи. Роль Конституційного Суду України за допомогою вирішення питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України та офіційного тлумачення Конституції України та законів України в механізмі забезпечення полягає в охороні конституційного права людини і громадянина на судовий захист.

Таким чином, досліджуючи повноваження органів державної влади, які відповідно до вимог міжнародного та національного законодавства складають механізм забезпечення конституційного права людини і громадянина на судовий захист, можна стверджувати, що *механізм забезпечення конституційного права людини і громадянина на судовий захист* являє собою систему засобів і чинників, за допомогою яких здійснюється реалізація конституційного права на судовий захист та його охорона відповідними зобов'язаними суб'єктами державної влади, а у разі порушення – його захист та відновлення.

Отже, *державно-правовий механізм забезпечення права на судовий захист* – це загальний, сталий, необхідний і об'єктивний взаємозв'язок всіх заходів, що санкціонуються державою за допомогою правових норм та зобов'язальних суб'єктів державної влади.

Структурними елементами державно-правового механізму забезпечення права на судовий захист є: механізм реалізації, механізм охорони, механізм захисту та механізм відновлення конституційного права людини і громадянина на судовий захист.

Складовими структурних елементів державно-правового механізму

забезпечення права на судовий захист є: *механізм реалізації* (юридичні факти, що є підставою виникнення права на судовий захист; суб'єкти: з однієї сторони - фізичні та юридичні особи, а з іншої - органи державної влади (Верховна Рада України); норми права, функціональним призначенням яких є регулювання суспільних відносин, порушення яких спричиняє виникнення права на судовий захист); *механізм охорони* (суб'єкти – органи державної влади (Мін'юст) та нормативно-правові акти); *механізм захисту* (органи державної влади (Президент України, Уповноважений з прав людини, суд) та нормативно-правові акти); *механізм відновлення* (органи державної влади (органи судової влади) та нормативно-правові акти).

3. Поняття та складові механізму захисту прав людини, проголошених Конституцією України.

Поняття "охорона" у термінологічних словосполученнях Конституції вживається для позначення досить широкого кола повноважень державних органів, що передбачають, зокрема, запобігання, недопущення правопорушень та поновлення прав і свобод у випадку їх порушення та притягнення винних до юридичної відповідальності.

Головною особливістю вживання цього терміну у Конституції є те, що здебільшого він застосовується у змісті подібному до терміну "захист" як обов'язок держави та інших зобов'язаних суб'єктів до дій із забезпечення прав і свобод людини.

Термін "охорона" вживається у назвах законів (біля 50, включно з тими, що вносять зміни у чинні) у наступних словосполученнях:

- охорона державної таємниці;
- охорона прав на знаки для товарів і послуг;
- охорона прав на промислові зразки;
- охорона праці;
- охорона навколишнього природного середовища;

охорона культурної спадщини;
охорона інтелектуальної власності;
охорона земель, охорона здоров'я тощо.

Спеціально-юридичний та мовний способи тлумачення змісту наведених юридичних конструкцій у текстах нормативно-правових актів дає підставу для висновку, що терміни "охорона" і "захист" вживаються як синоніми чи подібні за значенням поняття.

Проведений аналіз змісту Декларації про право й обов'язок окремих осіб, груп і органів суспільства заохочувати та захищати загальновизнані права людини й основні свободи, Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод та Загальної декларації прав людини 1948 р. дає підставу стверджувати, що юридичне тлумачення терміна "protection" (охорона, захист) відображає певне багатофункціональне явище і використовується для позначення діяльності державних чи не урядових організацій та окремих осіб і здійснюється за допомогою законодавчих, адміністративних й інших заходів, які можуть виявитися необхідними для забезпечення ефективних гарантій прав і свобод.

Таким чином, аналіз Конституції України, національного законодавства та міжнародних актів з прав людини дає підставу зробити висновок, що терміни „захист” та „охорона” у нормативному матеріалі вживаються як синоніми чи подібні за значенням поняття стосовно мети, завдань, методів та суб'єктів забезпечення прав і можуть використовуватись у практиці як ідентичні поняття.

Конституційне прагнення розвивати і зміцнювати демократичну державу неможливо реалізувати без утвердження в суспільній свідомості і соціальній практиці невідчужуваних прав і свобод людини, нормативного закріплення їх гарантій. Держава зобов'язана проявляти активність у забезпеченні прав людини, у створенні матеріальних, організаційних, соціальних, політичних та інших умов для найповнішого використання людиною своїх прав і свобод.

Конституція України досить чітко визначає систему органів та посадових осіб різних рівнів, які повинні захищати права і свободи людини і громадянина. Це: Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України,

місцеві державні адміністрації, підсистема судів загальної юрисдикції та спеціалізованих судів, Конституційний Суд України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокуратура, адвокатура, інші правоохоронні органи України.

Верховна Рада України здійснює захист прав і свобод через законодавчу діяльність шляхом визначення виключно в законах України прав і свобод людини і громадянина, гарантій цих прав і свобод, основних обов'язків громадян; громадянства, правосуб'єктності громадян, статусу іноземців і осіб без громадянства; прав корінних народів і національних меншин; основ соціального захисту; визначення правового режиму власності, правових засад і гарантій підприємництва, правил конкуренції та норм антимонопольного регулювання (пп. 1-3, 6-8 ч. 1 ст. 92 Конституції).

Особливе місце у системі гарантій посідає Президент України. Він зобов'язаний сприяти формуванню відповідних механізмів контролю та забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, а обстоюючи їх, створювати умови нетерпимого ставлення до будь-яких випадків порушення таких прав і свобод.

Місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування забезпечують додержання прав і свобод громадян на певній території.

Основною ефективною формою захисту прав і свобод є судовий захист. Потреба у судовому захисті закономірно впливає з ускладнення характеру структури економічних відносин, зростанні конфліктності і соціальних протиріч у суспільному житті.

Закон прямо не передбачає здійснення захисту прав людини Конституційним Судом. Але це впливає із завдань Суду: гарантувати верховенство Конституції України на всій території держави. Здійснюючи контроль за відповідністю. Основному Закону законів та інших правових актів. Конституційний Суд може визнати їх чи окремі їхні положення неконституційними. Такі акти втрачають чинність, а якщо їх дією було порушено конституційні права та свободи, вони фактично поновлюються.

Великі надії в плані посилення гарантій захисту прав і свобод людини покладаються на інститут Уповноваженого з прав людини, який існує в рамках парламентаризму. Зазначена посадова особа заповнює прогалини і компенсує недоліки судових засобів захисту, парламентського та відомчого контролю за адміністративними органами.

Широкими повноваженнями щодо захисту прав і свобод людини наділена прокуратура України при виконанні функцій нагляду за додержанням і застосуванням законів. Діяльність органів прокуратури по вирішенню заяв і звернень громадян, перевірці сигналів преси та інших засобів масової інформації про порушення законності забезпечує своєчасний і кваліфікований розгляд кожного звернення, всебічну перевірку доводів заявника і прийняття на місці правильного рішення, поновлення порушених прав і законних інтересів громадян, притягнення до відповідальності винних осіб.

Забезпечення прав і свобод громадян неможливе без специфічного демократичного інституту, яким є адвокатура. Адвокат зобов'язаний здійснювати представництво, сприяти захисту прав та законних інтересів громадян і юридичних осіб за їх дорученням в усіх органах, установах, організаціях. Вказана діяльність базується на принципах верховенства права, незалежності, гуманізму, демократизму і конфіденційності.

Гарантування суб'єктивних прав людини органами внутрішніх справ проявляється у забезпеченні особистої безпеки громадян; у своєчасному запобіганні злочинам та адміністративним правопорушенням, швидкому і повному їх розкритті, охороні суспільного порядку та забезпеченні суспільної безпеки; захисті власності від протиправних посягань; наданні правової та організаційної допомоги громадянам, посадовим особам й іншим суб'єктам у здійсненні їх законних прав та інтересів.

Таким чином, удосконалення процедур захисту прав і свобод індивіда - важливе і невідкладне завдання Української держави.

Формами захисту прав особи є:

- 1) захист прав органами публічної влади;

2) захист прав громадян громадськими об'єднаннями;

3) самозахист прав людиною, що включає в себе:

- звернення в державні органи та органи місцевого самоврядування;

- оскарження дій (бездіяльності) посадових осіб, що порушують права громадян;

- звернення в засоби масової інформації та правозахисні організації, громадські об'єднання;

- публічні виступи громадян на захист своїх прав;

- звернення в міжнародні органи із захисту прав людини.

У правовій державі одним з найбільш ефективних і поширених засобів захисту прав і свобод є судовий захист.

Конституційне право громадян на судовий захист включає в себе два види правочинів. По-перше, матеріальний зміст цього права (право потерпілого на відшкодування збитків або шкоди, заподіяної злочином або незаконними діями органів державної влади або їх посадових осіб). По-друге, його процесуальне зміст (право на судовий позов, на індивідуальну або колективну скаргу).

В системі правозахисних органів інститут омбудсмена вперше з'явився у 1809 р. у Швеції, коли була введена нова посада спеціального парламентського контролера за законністю діяльності адміністрації. У багатьох країнах було встановлено свою назву цього інституту: Проведор юстиції - в Португалії, Парламентський посередник (медіатор) - у Франції, Колегія народного правозахисту - у Австрії, Уповноважений з прав - у Польщі, Адвокат народу - в Румунії, Парламентський комісар у справах адміністрації Великобританії, Захисник народу - в Іспанії, Уповноважений з публічних розслідувань - в Ізраїлі, Уповноважений Бундестагу з оборони - в Німеччині, Парламентський омбудсмен - в Литві. Зараз інститут омбудсмена існує більш ніж у 100 країнах світу. Основною причиною появи даного правозахисного інституту є те, що у другій половині XX ст. раніше існуючі механізми забезпечення соціально-економічних прав людини виявилися недостатніми для вирішення нової різновиди конфліктів між державою і громадянином.

У системі поділу влади Уповноважений з прав людини займає особливе місце і, по суті, не належить ні до судової, ні до виконавчої, ні до законодавчої влади. Він виконує публічно-представницьку функцію, його діяльність поширюється на саму конфліктну сферу суспільних відносин - відносин громадянина і держави, особливо громадянина і чиновника. Його діяльність доповнює існуючі засоби захисту прав і свобод громадян, але не відмінює і не тягне перегляду компетенції державних органів, які забезпечують захист і відновлення порушених прав і свобод. Він покликаний захищати громадян від поганої роботи адміністративних органів, виявляти і аналізувати збої в роботі органів влади, що призводять до порушення прав людини, виробляти рекомендації щодо вдосконалення їх діяльності у сфері захисту прав людини.

Права людини та їх захист у сучасному світі регулюються не тільки національним правом, але й міжнародним. Право кожного на звернення до міждержавні органи виникає тільки тоді, коли вичерпані всі внутрішньодержавні засоби правового захисту. Загальна декларація прав людини 1948 р., яка носить лише морально-політичний характер, визнає право кожного "на ефективне відновлення в правах компетентними національними судами". Розвиваючи дане положення, Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод 1950 р. закріплює за кожною людиною право на справедливий судовий розгляд справи в розумний термін незалежним і безстороннім судом, створеним на основі закону". Виходячи з цього, всі право - і дієздатні суб'єкти права, які проживають на території держав, які є членами Ради Європи, при вичерпанні можливостей захисту своїх прав відповідно до національного законодавства можуть звертатися в Європейський Суд з прав людини.

Одним з найважливіших досягнень в міжнародному регулюванні прав людини є заснування та функціонування міждержавного механізму їх захисту. В даний час відповідно до положень міжнародних договорів склалася певна система міждержавних органів, наділених функціями міжнародного контролю за діяльністю держав у сфері забезпечення прав людини. Такий контроль здійснюється на різних рівнях: на універсальному - головні і допоміжні органи

Організації Об'єднаних Націй; на регіональному - в Європі на рівні Ради Європи та інших інституцій, в американських державах - в рамках Організації американських держав. Деякі міжнародні правозахисні інститути створені й на пострадянському просторі в рамках Співдружності Незалежних Держав.

Кожна людина повинна мати можливість вільно обрати спосіб захисту своїх порушених прав. При цьому він повинен бути впевнений в тому, що держава гарантує рівну можливість для будь-якого, незалежно від віри, раси, місця проживання, віку і статі, скористатися цими способами захисту. В іншому випадку прагнення сучасної держави до демократії, законності, свободи, рівності, гуманізму, правової держави, виражене в конституційних нормах і принципах, залишиться лише декларацією про наміри.

4. Зміст права на правову допомогу й законодавчі акти України, що передбачають необхідність надання кожному правової допомоги.

Реальна можливість здійснення основних прав людини, зокрема право на захист забезпечується насамперед юридичними механізмами відповідної держави. Інакше кажучи, основними гарантами прав людини має бути національне законодавство держави, на території якої проживає особа. Про це, зокрема, свідчать і встановлені процедури міжнародного правозахисту: особа може реалізувати своє право на міжнародний захист лише в тому випадку, якщо вона вичерпала всі внутрішньодержавні засоби правового захисту (до речі, таким правом можуть скористатися громадяни лише тієї держави, яка визнала юрисдикцію відповідних міжнародних органів). Тому, як зазначалося вище, саме держава (відповідно до ч. 3 ст. 2 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права) зобов'язана забезпечити кожну людину, права якої порушено, ефективними засобами захисту.

Стаття 59 Конституції України гарантує кожному право отримати безоплатно правову допомогу у випадках, передбачених законом.

Прийнятий 2 червня 2011 р. Верховною Радою України за № 3460-VI Закон України «Про безоплатну правову допомогу» відповідно до наведених

конституційних норм визначає зміст гарантованого Основним Законом України права на безоплатну правову допомогу, порядок реалізації цього права та державні гарантії, підстави та порядок надання безоплатної правової допомоги.

8 квітня 2008 року Президентом України затверджено Концепцію реформування кримінальної юстиції України, яка передбачає реалізацію Концепції формування системи безоплатної правової допомоги в Україні, схваленої Указом Президента України від 9 червня 2006 року, яка передбачає створення засад для впровадження державної системи доступної та якісної правової допомоги, котра б відповідала потребам суспільства. З метою реалізації положень Концепції ведеться робота щодо доопрацювання Закону України «Про безоплатну правову допомогу».

Реалізація положень цього Закону має стати вагомим кроком до виконання Україною її міжнародних зобов'язань щодо забезпечення прав людини, запровадження європейських стандартів у сфері надання правової допомоги широкому колу осіб та забезпечення їх доступу до правосуддя.

Безоплатна правова допомога згідно із Законом – це правова допомога, яка гарантується державою і надається за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел. Під правовою допомогою розуміється надання правових послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення.

Закон передбачає створення двох взаємопов'язаних складових системи безоплатної правової допомоги – первинної та вторинної.

1. Безоплатна первинна правова допомога полягає в інформуванні особи про її права і свободи, порядок їх реалізації, відновлення у випадку їх порушення та порядок оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб і включає такі види правових послуг:

- надання правової інформації;
- консультацій і роз'яснень з правових питань;

- складення заяв, скарг та інших документів правового характеру (крім документів процесуального характеру);
- надання допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги та медіації.

Правом на безоплатну первинну правову допомогу відповідно до цього Закону можуть скористатися усі особи, які перебувають під юрисдикцією України.

Для отримання первинної безоплатної правової допомоги особа повинна звернутися до центральних або місцевих органів виконавчої влади, їх територіальних органів, органів місцевого самоврядування відповідно до їхньої компетенції про надання одного із зазначених видів правової послуги. Органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування протягом 30 календарних днів з дня надходження звернення зобов'язані надати такі послуги.

Якщо у зверненні особи міститься лише прохання про надання відповідної правової інформації, така правова допомога надається не пізніше п'ятнадцятиденного терміну з дня отримання звернення.

У разі коли питання, порушені у зверненні, не належать до компетенції органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування, до якого надійшло звернення особи, цей орган протягом п'яти календарних днів повинен надіслати це звернення до відповідного уповноваженого органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування та повідомити про це особу, яка його подала.

Якщо під час розгляду звернення про надання безоплатної первинної правової допомоги встановлено, що особа потребує надання безоплатної вторинної правової допомоги, орган виконавчої влади чи орган місцевого самоврядування, який розглядає звернення, зобов'язаний роз'яснити особі або її законному представникові порядок подання звернення про надання безоплатної вторинної правової допомоги.

Органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування для надання безоплатної первинної правової допомоги з питань, що належать до їх компетенції, зобов'язані проводити особистий прийом осіб, які потребують

безоплатної первинної правової допомоги, у разі потреби утворюють в порядку, встановленому законом, спеціалізовані установи з надання безоплатної первинної правової допомоги, укладають з юридичними особами приватного права, які відповідно до свого статуту мають право надавати правову допомогу, договори про надання на постійній або тимчасовій основі первинної правової допомоги, залучають адвокатів або інших фахівців у відповідній галузі права.

Безоплатна вторинна правова допомога полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя і передбачає надання таких видів правових послуг:

- захист від обвинувачення;
- здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами;
- складення документів процесуального характеру.

Законом також визначено категорії осіб, які мають право на безоплатну вторинну правову допомогу.

Так, усі види правових послуг в рамках безоплатної вторинної правової допомоги можуть отримувати:

- особи, які перебувають під юрисдикцією України, якщо середньомісячний сукупний дохід їхньої сім'ї нижчий суми прожиткового мінімуму, розрахованого та затвердженого відповідно до Закону України «Про прожитковий мінімум» для осіб, які належать до основних соціальних і демографічних груп населення, інваліди, які отримують пенсію або допомогу, що призначається замість пенсії, у розмірі менше двох прожиткових мінімумів для непрацездатних осіб;
- діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, безпритульні діти, діти, які можуть стати або стали жертвами насильства в сім'ї.

Особи, до яких застосовано адміністративне затримання, та особи, до яких застосовано адміністративний арешт, відповідно до Закону можуть розраховувати на безоплатне здійснення представництва своїх інтересів в судах, інших

державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами та складення документів процесуального характеру.

Особам, у справах яких відповідно до положень Кримінального процесуального кодексу України участь захисника є обов'язковою, безоплатна вторинна правова допомога надається для здійснення захисту від обвинувачення та складення документів процесуального характеру.

Особи, на яких поширюється дія Закону України «Про біженців», мають право до моменту прийняття рішення про надання їм статусу біженця, на отримання усіх видів правових послуг безоплатної вторинної правової допомоги. Дія цього права продовжується у разі, якщо особа оскаржує рішення щодо статусу біженця.

Ветерани війни та особи, на яких поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», особи, які мають особливі заслуги та особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, а також особи, які належать до числа жертв нацистських переслідувань, можуть звертатися для отримання безоплатної вторинної правової допомоги для здійснення захисту від обвинувачення та складення документів процесуального характеру стосовно питань, пов'язаних з їх соціальним захистом.

На безоплатне здійснення представництва інтересів в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами, та складення документів процесуального характеру протягом розгляду справи в суді мають право фізичні особи, щодо яких суд розглядає справу про обмеження цивільної дієздатності, визнання їх недієздатними та поновлення цивільної дієздатності, або щодо яких суд розглядає справу про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, а також особи, реабілітовані відповідно до законодавства України, стосовно питань, пов'язаних з їх реабілітацією.

Право на безоплатну вторинну правову допомогу також мають громадяни держав, з якими Україна уклала відповідні міжнародні договори про правову допомогу, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також іноземці та особи без громадянства відповідно до міжнародних договорів,

учасником яких є Україна, якщо такі договори зобов'язують держав-учасниць надавати певним категоріям осіб безоплатну правову допомогу.

Для надання безоплатної вторинної правової допомоги Міністерством юстиції України при головних управліннях юстиції в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі з урахуванням потреб відповідної адміністративно-територіальної одиниці утворюються Центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги, до роботи в яких також залучаються відповідні фахівці та адвокати.

Звернення про надання одного з видів правових послуг, передбачених як безоплатна вторинна правова допомога, слід подавати до Центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги або до територіального органу юстиції за місцем фактичного проживання особи незалежно від реєстрації місця проживання чи місця її перебування. Разом із зверненням про надання безоплатної вторинної правової допомоги особа або законний представник особи повинні подати документи, що підтверджують належність особи або осіб, стосовно яких звертається законний представник, до однієї з вразливих категорій осіб, передбачених цим Законом.

Центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги зобов'язаний протягом десяти днів з дня надходження звернення прийняти рішення щодо надання відповідної безоплатної вторинної правової допомоги. Якщо особа подала звернення до територіального органу юстиції, цей орган зобов'язаний протягом трьох днів з дня подання звернення надіслати його до Центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги, діяльність якого поширюється на територію відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги зобов'язаний у семиденний строк з дня отримання такого звернення прийняти рішення про надання особі безоплатної вторинної правової допомоги.

Відмова органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування, установи у наданні безоплатної первинної правової допомоги, як й відмова службових та посадових осіб у наданні первинної правової допомоги, а також

рішення Центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги про відмову в наданні безоплатної вторинної правової допомоги можуть бути оскаржені в установленому законом порядку до суду.

Слід також звернути увагу, що дія Закону не поширюється на порядок надання безоплатної правової допомоги фізичним особам на благодійних засадах фізичними та юридичними особами, які займаються благодійною діяльністю самостійно або спільно з відповідними благодійними організаціями. Ці питання, як зазначається у Законі, регулюється відповідним законодавством та статутами цих організацій.